

Een Zaak van Buitenstaanders: Het Onderzoek naar Immigranten-ondernemerschap

Jan Rath en Robert Kloosterman¹

Inleiding

De economische incorporatie van immigranten in de hedendaagse Nederlandse samenleving voltrekt zich eerst en vooral via arbeid in loondienst. Een simpele blik op de statistieken van de beroepsbevolking toont aan dat het leeuwendeel van de immigranten – in 1996 zo'n 80 procent (CBS, 1996, p. 43) – bij een baas werkt. Wellicht om die reden handelt het gros van de wetenschappelijke beschouwingen over deze incorporatie uitsluitend over loonarbeid, iets dat trouwens evenzeer geldt voor beleidsnota's. In zulke geschriften worden werklozen in de eerste plaats voorgesteld als mensen die nog geen baan hebben, terwijl werkgelegenheidsbeleid vooral tot doel heeft om werklozen naar een betaalde baan te geleiden. Hoe vanzelfsprekend een dergelijke zienswijze misschien ook lijkt, ze geeft een eenzijdig beeld van de werkelijkheid. Immers, een significant deel van de immigranten heeft zich als zelfstandige ondernemer gevestigd of heeft serieuze plannen dat spoedig te gaan doen.

Zij zijn bepaald niet de enigen. In alle geavanceerde economieën, die van de Verenigde Staten en Groot-Britannië voorop, heeft zich de afgelopen jaren namelijk een spectaculaire ontwikkeling van het zelfstandig ondernemerschap voorgedaan. In Nederland groeide alleen al tussen 1991 en 1993 het absolute aantal ondernemingen buiten de (weinig dynamische) agrarische sector met maar liefst een kwart tot 550.000; de ondernemers vormen daarmee een kleine 9 procent van de werkzame bevolking (OECD, 1995, pp. 314-315). De toename van het aantal zelfstandige ondernemers doet zich vooral voor in de grote steden en hun randgebieden (SCP, 1996, p. 97-97). Dat ook de grote steden zulk een ontwikkeling laten zien, moet op zijn minst enige verbazing wekken, want zo goed staan hun economieën er niet voor. De groei van de werkgelegenheid en de inkomensontwikkeling, om twee belangrijke economische indicatoren te noemen, blijven er substantieel achter bij het Nederlandse gemiddelde. Gemeten naar de groei van het aantal bedrijven doen de grote steden het kennelijk zo slecht nog niet; integendeel, het aantal ondernemingen stijgt er dubbel zo snel als het landelijke gemiddelde! In Amsterdam bijvoorbeeld nam tussen 1989 en 1994 het aantal bedrijfsvestigingen met ruim een kwart toe (Amsterdam in Cijfers, 1990, p. 210; Amsterdam in Cijfers, 1994, pp. 198-199).

De groei kan voor een deel op het conto van immigranten worden geschreven. Lange tijd bleef hun ondernemerschap achter bij dat van de rest van de bevolking (vergelijk Boissevain, 1992; Bovenkerk, 1983, p. 265). De laatste jaren echter heeft het opzetten van een eigen bedrijf onder immigranten een hoge vlucht genomen. Zo bedroeg hun aandeel in het totale corps van ondernemers in Nederland in 1986 nog slechts een kleine drie procent (12.946 ondernemers). In 1992 was dit al gestegen tot ruim vijf procent (28.748 ondernemers), terwijl het drie jaar later al 8,6 procent bedroeg (55.147 ondernemers op een totaal van 638.229; zie Tesser *et al.*, 1996, p. 117).

De opkomst van het ondernemerschap van immigranten heeft de aandacht getrokken van wetenschapsbeoefenaren. De vraag rijst wat zij ons in de loop der jaren hebben geleerd? Wat voor onderzoek hebben zij zoal verricht en wat waren daarbij hun aandachtspunten en blinde vlekken? In dit artikel trachten we zo goed en zo kwaad als het kan hierover uitsluitsel te geven. We beginnen met een summiere impressie van de ontwikkeling van het ondernemerschap van immigranten. Daarna geven we een historisch overzicht van het wetenschappelijk onderzoek naar dit verschijnsel. Vervolgens inventariseren we wat het onderzoek heeft opgeleverd. Tenslotte formuleren we enkele thema's die naar onze mening meer aandacht verdienen. Voor de goede orde: dit artikel gaat dus niet zozeer over de wederwaardigheden van allerhande ondernemers, maar over de interesses en besognes van wetenschappelijke onderzoekers.

Ondernemerschap in ontwikkeling

De toename van het aantal zelfstandigen doet zich over de gehele linie voor. Maar sommige categorieën van immigranten – met name Chinezen, Grieken, Turken en Italianen – leggen een wel heel opmerkelijke ondernemingslust aan de dag, zoals blijkt uit tabel 1.

Tabel 1 Ondernemers in Nederland naar herkomst 1986-1992, en hun aandeel in beroepsbevolking

	<i>Aantal ondernemers</i>		<i>Aandeel ondernemers van werkzame beroepsbevolking (%)</i>	
	1986	1992	1986	1992
Italië	905	1.183	8,1	10,8
Portugal	84	174	2,0	3,4
Spanje	221	344	2,2	2,6
(Vml.) Joegoslavië	338	706	4,9	5,9
Griekenland	448	655	17,0	-
Turkije	1.895	5.385	3,1	10,8
Marokko	866	1.912	2,1	7,4
Ned. Antillen/Aruba	405	1.003	-	5,6
Suriname	1.725	4.148	-	5,5
China	1.332	1.852	13,6	-
Totaal Nederland	460.000	560.000	8,4	8,9

Bron: Tesser *et al.*, 1996, p. 117.

Inmiddels weten we dat ook Ghanezen, Egyptenaren en Pakistani zich vaker dan gemiddeld als zelfstandige vestigen (Choenni, 1997), maar deze groepen waren blijkbaar getalsmatig te klein om opgenomen te worden in deze 'grote' overzichten.

Indien succesvol verschaft dit zelfstandig ondernemerschap werk en inkomsten aan leden van categorieën van de bevolking die – gezien de hardnekkig hoge werkloosheid – als geheel genomen vaak een moeilijke positie op de arbeidsmarkt bekleden. De economische betekenis wordt vergroot doordat immigrantenondernemers als werkgevers van andere immigranten fungeren, en nóg verder doordat zij ook bijdragen aan de werkgelegenheid bij toeleverende bedrijven. Zo concludeerde het Inspraakorgaan Turken (IOT) dat de groei van de Turkse werkgelegenheid tussen 1986 en 1992 voor een belangrijk deel moest worden toegeschreven aan het eigen ondernemerschap van Turken.² Het Bureau voor Economische Argumentatie, dat – overigens zonder enig bewijs – uitgaat van de veronderstelling dat de ondernemers uit de doelgroepen van het minderhedenbeleid gemiddeld drie werknemers in dienst hebben, becijfert het werkgelegenheidseffect voor heel Nederland op ongeveer 50.000 extra arbeidsplaatsen (BEA, 1994, pp. iv-v).³ Dit betekent overigens niet dat alle immigranten dolgraag bij een landgenoot willen werken. De helft van de door Veraart (1996, pp. 87-88) onderzochte Turken wil dat zelfs *per se* niet.

De praktijk van het ondernemerschap is nogal divers (Choenni, 1997; Kloosterman, van der Leun en Rath, 1997a en 1997b; Rath, 1995 en 1998b). Hoewel ondernemers uit de kringen der immigranten in toenemende mate zorgen voor de gedeeltelijke vervanging van en aanvulling op het bestaande arsenaal van bedrijven, zijn er aanwijzingen dat de kansen die het zelfstandige ondernemerschap biedt, niet optimaal worden benut. Deels gedwongen door de specifieke marktcondities in de segmenten waarin zij actief zijn, moeten immigrantenondernemers vaak genoegen nemen met smalle winstmarges, terwijl velen na relatief korte tijd de poorten van hun bedrijven moeten sluiten. Daarboven houden zij niet altijd voldoende rekening met de vigerende wetten en regels, zodat sommige van hun activiteiten een (semi-)informeel karakter krijgen. Op zichzelf is een (deels) informele start niet bijzonder – zo vergaat het de meeste bedrijven immers – maar de noodzakelijke groei om de onderneming te kunnen formaliseren blijft al te vaak uit. De overheid, adviesinstellingen of branche-organisaties hebben met wisselende mate van betrokkenheid al wel getracht het ondernemerschap van immigranten te professionaliseren, doch vooralsnog met beperkt resultaat. Dit gezegd zijnd, blijft het een onloochenbaar feit dat het sommige immigrantenondernemers voor de wind gaat (Lof, 1997; Tinnemans, 1989).

Ontwikkeling van het onderzoek

Eén van de eerste sociaal-wetenschappelijke studies naar immigranten in Nederland is *Chineesche Immigranten in Nederland* door de sociograaf Frederik van Heek (1936; zie ook Wubben, 1986). In zijn beschrijving van de positie van Chinese zeelieden in hun 'kolonies' op de Kaap in Rotterdam en buurt rond de Bantammerstraat in Amsterdam besteedde Van Heek ook aandacht aan de Chinese logementen, wasserijen, importhuizen, eethuizen, drogisterijen, kapperswinkels, speelhuizen, koppelbazerij, opiumsmokkelarij en – uiteraard – pindaventerij. Ofschoon hij slechts oppervlakkig inging op de economische sociologie van de Chinese handelaren, was hij wel de eerste wetenschappelijk onderzoeker die het ondernemerschap van immigranten een heuse plaats gaf. Hoezeer Van Heek pionier was moge blijken uit het feit dat het zowat een halve eeuw moest duren eer de volgende onderzoeker naar het ondernemerschap zich zou aandienen. Toegegeven: vrijwel alle onderzoek naar de positie van immigranten kwam laat op gang, dat wil zeggen pas tegen het eind van de jaren zeventig, begin tachtig, toen de overheid dit onderzoek naar zich toe trok (vergelijk Rath, 1991).

In de spaarzame (overzichts)studies naar repatrianten uit Indië (Kraak *et al.*, 1957), Ambonezen (Ambonezen, 1959), gastarbeiders of rijksgenoten (Van Amersfoort, 1974; Verwey-Jonker, 1973) of in het WRR-rapport *Etnische Minderheden* (Penninx, 1979) werd hoegenaamd geen aandacht besteed aan het zelfstandig ondernemerschap van immigranten.⁴ Zelfs de door werkgeversorganisaties gesponsorde Stichting Maatschappij en Onderneming rept in haar rapportage over gastarbeid er met geen woord over (SMO, 1972), terwijl in dat tijdvak sommige immigranten, hoewel op kleine schaal, wel degelijk al eigen neringen hadden opgezet. Ondernemerschap was in de 'linkse' jaren zeventig echter allerminst in de mode en bovendien leefde bij velen de verwachting dat het kleinbedrijf meer een zaak van het verleden dan de toekomst was. Bedrijvigheid van immigranten viel dan ook totaal buiten het gezichtsveld van onderzoekers. Toch waren verscheidene immigranten als ondernemer actief. Zo waren de gastarbeiderspensions, ook die welke in handen waren van immigranten, destijds zeer berucht, want brandgevaarlijk. De deels informeel opererende Turkse en Marokkaanse islamitische slagerijen sprongen evenzeer in het oog (Rath *et al.*, 1996: 74-75). En bovendien hadden de lagere sociale klassen langzaam maar zeker de weg naar de Chinees gevonden, alwaar voor weinig geld reusachtige porties exotisch eten werden geserveerd.

Pas in de 'neoliberale' jaren tachtig kwam het onderzoek naar het ondernemerschap op gang. In 1981 deden twee Amsterdamse studentes in de culturele antropologie onder supervisie van Frank Bovenkerk een artikel verschijnen over de 'opvallende zelfredzaamheid' van Chinese ondernemers in het restaurantwezen (Blom en Romeijn, 1981). In hun inleiding stelden zij de preoccupatie van het Nederlandse publiek met de criminaliteit van Chinezen aan de kaak, een preoccupatie die het zicht op het maatschappelijk welslagen van deze immigranten belemmert. Blom en Romeijn bekritiseerden met name de zogenoemde minderhedenonderzoekers die deze Chinezen kennelijk niet zorgelijk genoeg vonden om hen als 'een echte etnische minderheid' te beschouwen en hun economische activiteiten te onderzoeken. Een jaar later vaarde Bovenkerk (1982a) zelf uit tegen de deskundigen en begeleiders uit het 'minderhedencircuit' die blind zijn voor het feit dat een groeiend aantal immigranten 'op eigen kracht, zonder hulp vanuit het apparaat van de verzorgingsstaat, een sleutel tot maatschappelijk succes gevonden' had. Deze 'nalatigheid' viel hem temeer op, daar in typische immigratielanden, zoals de Verenigde Staten, het zelfstandig ondernemerschap een klassieke route voor sociale mobiliteit vormt.

Bovenkerk voerde voor de oogkleppen van het minderhedencircuit vijf verklaringen aan. Ten eerste, het feit dat één van de grootste categorieën van immigranten – de buitenlandse *werknemers* – doelbewust was aangetrokken om in (tijdelijke) loondienst te treden. Ten tweede, de (onterechte) veronderstelling feit dat het kleinbedrijf op lange termijn op zijn retour zou zijn ten gunste van grotere ondernemingen. Ten derde, de associatie van het immigrantenondernemerschap met 'enkele in het oog lopende malafide praktijken'. Ten vierde, het feit dat ondernemers zelf nog niet of nauwelijks 'aandacht [hadden] gevraagd van het beleid'. En ten vijfde, de neiging van het minderhedencircuit om meer *feeling* aan de dag te leggen voor 'maatschappelijke behoeften dan voor zelfstandige initiatieven van deze soort'. In de wereld van het welzijnswerk zal men de kleine zelfstandigen niet gauw tot zijn doelgroep rekenen, veronderstelde Bovenkerk, en binnen de sociale wetenschappen is het nauwelijks anders. Ons inziens heeft Bovenkerk zijn kritiek aan het adres van de sociale wetenschappen trefzeker geplaatst. In dat licht is het curieus dat hij de rol van economen volstrekt onbesproken laat. Men zou toch mogen verwachten dat de geleerde dames en heren van de economie zich voor deze nieuwe categorie van ondernemers interesseren? Hierover verderop meer.

Bovenkerks artikel, nog altijd zeer de moeite waard, bleek de opmaat te zijn voor een hele reeks van onderzoeken op dit terrein. We pikken de belangrijkste eruit. Om te beginnen waren er Bovenkerks eigen theoretische beschouwingen (Bovenkerk, 1982b en 1983) en zijn onderzoeken naar de Italiaanse ijsbereiders, gipsenbeeldenmakers, schoorsteenvegers en terrazzowerkers (Bovenkerk, Eijken en Bovenkerk-Teerink, 1983; Bovenkerk en Ruland, 1984 en 1992). Verder waren er de onderzoeken van Boissevain, Choenni en Grotenbreg (1984; zie verder onder andere Boissevain en Grotenbreg, 1984, 1987 en 1988) naar Surinaamse kleine zelfstandigen, van Pennings naar Griekse zelfstandigen (Vermeulen *et al.*, 1985), van Pieke (1987) naar Chinese horecaondernemers, van Tap (1983) naar Turkse loonconfectionairs, van Bakker en Tap (1985) naar islamitische slagers, van Veraart (1987) naar Turkse koffiehuizen, van Dijst *et al.* (1984; zie ook Cortie *et al.*, 1986) naar het etnisch ondernemerschap in de Oude Pijp in Amsterdam, van Jeleniewski (1984 en 1987) naar het ondernemerschap in dezelfde wijk en in de Schilderswijk in Den Haag, en van Van den Tillaart en Reubsaet (1987; zie ook Van den Tillaart, 1993) naar de algemene situatie van immigrantenondernemers in Nederland. Er verschenen themanummers van tijdschriften (onder andere *Kroniek*, 1984), er werden studiebijeenkomsten georganiseerd en discussienota's gepubliceerd (vergelijk Gowricharn, 1985). Bij dit alles richtte de aandacht zich in het bijzonder op, wat men vond, het etnische karakter van de bedrijfsvoering. Men staat uitgebreid stil bij zulke interessante verschijnselen als etnische strategieën, etnische loyaliteiten en etnische markten. De financiering van veel van dit onderzoek werd verkregen van de overheid. Met name het Ministerie van Economische Zaken investeerde in kennis, ofschoon ook andere departementen de 'nieuwe' ontwikkelingen gingen volgen. Wellicht meenden de ambtenaren dat het eigen bedrijf aan immigranten meer perspectief op werk en inkomsten kon bieden dan de loonarbeidsmarkt van inheems Nederlandse bedrijven en overheid kon doen?

Gaandeweg de jaren tachtig ebde de euforie, en daarmee ook de interesse van onderzoekers weg. Het spaarzame onderzoek kreeg een meer zorgelijk karakter. Ontdekte men nu de andere kant van de medaille? Er verschenen studies zoals die van Bloeme en Van Geuns (1987a en 1987b; zie ook Van Geuns, 1992) over informele bedrijvigheid, met name in de Turkse loonconfectie-industrie in Amsterdam. Meer dan enige andere bedrijfstak wisten immigranten in deze industrie te penetreren en dat was ook politieke zaakwaarnemers, actiegroepen en journalistencollectieven niet ontgaan. Zij publiceerden verontwaardigd over de scheve machtsverhoudingen in de industrie als geheel en de misstanden in de Turkse naaiateliers in het bijzonder (bijvoorbeeld Van Putten en Lucas, 1985; Smit en Jongejans, 1989; Smit, 1994; Stichting Opstand, 1993; Zeldenrust en Van Eijk, 1992).

In de jaren negentig, dus parallel aan de groei van het ondernemerschap in het algemeen, trok de belangstelling voor het onderwerp toch weer aan. Er verschenen studies van gerenommeerde en minder gerenommeerde commerciële adviesbureaus, zoals die van Coopers & Lybrand (Setzpfand, Engels en Linssen, 1993), het Bureau voor Economische Argumentatie (1994), Regioplan (Hulshof en Mevissen 1985) en Kybele Consultants (Bayraktar en Van der Weide, 1996), terwijl het Sociaal en Cultureel Planbureau in 1996 voor het eerst aandacht besteedde aan het 'etnische ondernemerschap' (Tesser, Van Dugteren en Merens, 1996). De ontwikkeling van het ondernemerschap van bepaalde immigrantengroepen werd onder de loep genomen door Choenni (1993 en 1997), Van der Meulen en Heilbron (1995) en Rijkschroef (1995). Uitgangspunt van deze studies is nog immer het etnische karakter van de bedrijvigheid.

Recent is echter ook wetenschappelijke aandacht gevestigd op de meer structurele economische inbedding van immigrantenondernemers. Zo verkent Rekers (1993) de betekenis van de stedelijke economische structuur waarbinnen immigrantenondernemers opereren, betrekken Kloosterman, Van der Leun en Rath (1997a, 1997b en 1998; Rath, 1995 en 1998b) daarnaast ook het institutionele kader in hun analyse van informele economische activiteiten, en verruimt Raes (1996) zijn blikveld zelfs tot de internationale markt. Een vergelijkbaar breed perspectief is terug te vinden in de studies van Burgers *et al.* (1996) over stedelijke marginaliteit, die van Kehla, Engbersen en Snel (1997) naar de wederwaardigheden van immigrantenondernemers op een weekmarkt, en in de studie van Bovenkerk en Fijnaut (1996) naar criminele ondernemers.

De opdrachten voor onderzoek komen in dit tijdvak nog steeds in belangrijke mate van de rijksoverheid (met name de ministeries van Economische Zaken en Binnenlandse Zaken) en gemeentelijke overheden (met name Amsterdam en Rotterdam), maar ook van adviescolleges zoals de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid (TWCM). Instellingen uit het bedrijfsleven, zoals branche-organisaties, bedrijfschappen of Kamers van Koophandel hebben – hoewel belanghebbend – al die jaren opmerkelijk weinig van zich laten horen. Tot de

spaarzame uitzonderingen horen het Bedrijfschap Slagersbedrijf (Bakker en Tap, 1985), Nederlandse Bakkerij Stichting (Swinkels, 1991), en de Vakraad voor de Confectie-Industrie, die uitsluitend op zoek was naar argumenten om voor eens en altijd af te rekenen met de Turkse loonconfectie-industrie (BEA, 1992).

Uit zuiver wetenschappelijke interesse is weinig onderzoek van de grond gekomen. Dat geldt overigens niet voor de groeiende groep geschiedkundigen die zich over het onderwerp ontfermd hebben. Zij onderzoeken de handel en wandel van zelfstandige ambachtslieden, venters, handelaren en fabrikanten van allerlei komaf, zoals joden, Duitsers en zigeuners (zie bijvoorbeeld Berg, Wijsenbeek en Fischer, 1994; Knotter 1995; Merens, 1996; Mielliet, 1987; Schrover, 1996; zie ook Rath, 1998a).

Eenzijdig, lokaal en theoretisch niet ver reikend

Wanneer we het hele scala van onderzoeksactiviteiten overzien, ontwaren we het volgende patroon. Ten eerste valt het op dat het contemporaine onderzoek naar het zelfstandig ondernemerschap van immigranten wordt gedomineerd door beoefenaren der sociale wetenschappen, zoals de culturele antropologie, sociologie en economische geografie, door buitenstaanders dus. Economen – nota bene de meest voor de hand liggende spelers op dit toneel – schitteren door afwezigheid. Waarom economen zich niet echt de moeite getroosten zich te verdiepen in het ondernemerschap van immigranten, blijft ons een raadsel. Niet alleen neemt het aantal ondernemers uit die kring (vooral in de grote steden) in rap tempo toe, bovendien zorgen zij op allerhande terreinen zoals die van de *marketing* voor de nodige vernieuwingen. Wat dat laatste betreft valt te denken aan de introductie van nieuwe, in Nederland nog onbekende producten, aan het aanboren van nieuwe toevoerlijnen en aan het bedienen van *underserved markets* zoals die van de immigranten zelf (Kloosterman, Van der Leun en Rath, 1997a). Al met al is Bovenkerks (1982a) filippica aan het adres van het minderhedencircuit minstens zo toepasbaar op Neêrlands economen die vermoedelijk iets te vaak naar hun computerscherm kijken en iets te weinig uit het raam. De curieuze afwezigheid van beoefenaren van deze discipline op het onderhavige terrein van onderzoek heeft inhoudelijke implicaties, niet in de laatste plaats het feit dat algemene inzichten uit de economische wetenschappen nu slechts moeizaam doordringen tot de actieve onderzoekers. De sterke neiging om de positie en gedragingen van immigrantenondernemers op voorhand te verbijzonderen, is wellicht deels hierop terug te voeren.

Ten tweede legt het gros der onderzoekers naar het ondernemerschap van immigranten een overmatige interesse voor etnisch-culturele kenmerken en processen van etnisch-culturele incorporatie aan de dag. Geheel in de stijl van het minderhedenonderzoek beschouwen zij het ondernemerschap in etnische termen, iets dat wordt geïllustreerd door het klakkeloos, zonder nadere beschouwing bezigen van de term '*etnisch* ondernemerschap'. Wat nu het *etnische* ondernemerschap principieel doet onderscheiden van meer algemene ondernemerschap – de herkomst van de ondernemer, de bedrijfsstrategieën, het personeel, de clientèle, de producten, of een combinatie hiervan? – wordt zelden of nooit (theoretisch) uitgediept. Het gros van de onderzoekers neemt gewoon aan dat er wezenlijk verschillen zijn, simpelweg omdat ze met immigranten te doen hebben. Ze speuren gepassioneerd naar etnisch-culturele tradities, morele kaders en gedragingen, etnische loyaliteiten en etnische markten, en vergelijken van het ondernemerschap van verschillende 'etnische groepen'. Aldus reduceren zij het ondernemerschap van immigranten tot een etnisch-cultureel verschijnsel bestaand binnen een economisch en institutioneel vacuüm. Choenni (1997) deed al wel een poging om het begrip 'etnische ondernemer' nader in te vullen – in meer algemene zin spreekt hij van 'allochtone ondernemers' – maar zijn zoektocht naar het ondernemerschap als 'incorporatietraject' overstijgt de minderhedenkunde geenszins. In plaats van aansluiting te zoeken bij actuele theoretische inzichten uit de economie of economische sociologie, zoekt hij zijn toevlucht tot Van Amersfoort's (1974) these voor het ontstaan van etnische minderheden.

Ten derde lijken veel onderzoekers grote moeite te hebben de nieuwste ontwikkelingen van de internationale theorievorming bij te benen. De antropologen Boissevain, Bovenkerk en Vermeulen (1991) zijn vooralsnog de enigen die ter zake aan de weg hebben getimmerd, in de zin dat zij in (internationale) publicaties geprononceerde theoretische standpunten hebben verdedigd. Voorzover onderzoekers *überhaupt* theoretische ambities hebben – voorwaar geen vanzelfsprekendheid – verwijzen zij allen naar telkens weer hetzelfde rijtje theoretische bronnen. Meestal vangen zij aan met de gezichtspunten van Bonacich (1973) en Light (1972) om te

eindigen bij het interactiemodel van Waldinger en de zijnen (1990). Dit interactiemodel – eerder een classificatieschema dan een verklarend model – is bedoeld als hulpmiddel voor het begrijpen van *etnische strategieën*, waarbij die strategieën worden opgevat als het product van groepskenmerken en de omringende kansenstructuur. Het boek, hoe interessant wellicht ook, roept echter de nodige vragen op. Want waarom worden immigranten *a priori* als onveranderlijke *etnische* subjecten afgeschilderd, wordt de economische context waarbinnen hun ondernemerschap zich afspeelt, als een min of meer gefixeerd gegeven voorgesteld, en wordt de institutionele context afgedaan met het simpel opsommen van wat wetten en regels? Omdat een gezelschap van vooraanstaande internationale onderzoekers – zoals Blaschke, Boissevain, Light, McEvoy, Morokvasic, Phizacklea, Waldinger en Werbner – zich er van hun beste kant laten zien, is *Ethnic Entrepreneurs* interessant, een boek namelijk dat de inzichten weergeeft die halverwege de jaren tachtig in zwang waren. Wie dit boek echter als een soort van theoretisch eindpunt beschouwt, mist de meer recente vorderingen van de internationale theorievorming en laat de kans voorbijgaan om in de huidige internationale discussie een rol van betekenis te spelen. Wijzelf verbeeldden ons trouwens wel een verdienstelijke poging in die richting te hebben ondernomen (zie bijvoorbeeld Kloosterman, Van der Leun en Rath, 1998; Rath, 1998a en 1998b).

Ten vierde hebben wetenschappelijke onderzoekers nog weinig systematische aandacht gehad voor de structurele veranderingen die de economie als geheel doormaakt of zich in specifieke deelmarkten voordoen. Evenmin hebben zij zich iets gelegen laten liggen van het institutionele kader van de corporatistische verzorgingsstaat waarin ondernemers hun activiteiten ontplooiën. Uitzonderingen zijn Boissevain en Grotenbreg (1986), Bloeme en Van Geuns (1987), Kehla *et al.* (1996), Raes (1996), Rekers (1993) en ons eigen werk. De neiging is groot te doen alsof de markt er niet zoveel toe doet, alsof bakkerijen, naaiateliers, ijsventers en bureaus voor interculturele communicatie opereren onder nagenoeg identieke marktcondities, te maken hebben met dezelfde regelgeving en instellingen, en dus min of meer identieke ondernemersvaardigheden vergen en vergelijkbare resultaten opleveren. Dat dit niet zo is, behoeft amper betoog. Zo had de sterke opkomst van Turkse loonconfectiebedrijven in Amsterdam in de jaren tachtig, begin negentig veel te maken met veranderende consumptiepatronen en veranderende inkoopstrategieën van groothandelaren en grootwinkelbedrijven, alsmede met de tamelijk coulante houding van de autoriteiten ter zake van informele praktijken. De decimering van de Turkse loonconfectie-industrie halverwege de jaren negentig stond niet los van de opening van nieuwe markten in Oost-Europa en met de strengere controles op illegale arbeid en belastingontduiking. De politieke mobilisatie van de confectionairs en hun politieke zaakwaarnemers vermocht hierin geen verandering te brengen. Dit voorbeeld illustreert hoezeer de specifieke omstandigheden *buiten* de ondernemers en hun bedrijven het ondernemerschap binnen één sector doorkruisen. Voor een goed inzicht in het functioneren van dat ondernemerschap is daarom een brede theoretische aanpak die uitstijgt boven de etnische studies, onontbeerlijk.

De balans van het onderzoek opmakend moeten we vaststellen dat het onderzoek weliswaar een veelheid van interessante feiten aan het licht heeft gebracht, maar dat ons inzicht in het immigrantenondernemerschap voornamelijk magertjes is gebleven. De opbrengst is eenzijdig, lokaal en theoretisch niet ver reikend. Dit euvel is tot op zekere hoogte terug te voeren op de blindheid of desinteresse van economen en het feit dat het bestaande onderzoek wordt gedomineerd door mensen die ten opzichte van de economische wetenschappen buitenstaanders zijn.

Nieuwe richtingen voor onderzoek

Zoveel is al wel zeker: het immigrantenondernemerschap in Nederland zit de laatste jaren duidelijk in de lift: vanuit steeds meer verschillende groepen immigranten treden ondernemers naar voren, hun totale aantal bedrijven stijgt in rap tempo, terwijl de spreiding daarvan over de verschillende sectoren van de economie – niet in de laatste plaats ook de dienstensector – eveneens toeneemt. Deze ontwikkeling roept steeds indringender vragen op naar de relatie daarvan met bijvoorbeeld de sociale mobiliteit van immigranten (vergelijk Choenni, 1997) of de segregatie op de woningmarkt (Kloosterman en Rath, 1996). In veel onderzoek, zo hebben we gezien, werden deze belangrijke vragen vooral vanuit een etnisch-cultureel perspectief benaderd, met een zekere voorkeur voor *case studies* van specifieke etnische groepen. Degenen die het ondernemerschap van immigranten wilden begrijpen en verklaren zochten

haast 'natuurlijk' hun heil in etnisch-culturele attributen en processen. Deze attributen en processen – mits dynamisch en niet-essentialistisch opgevat – kunnen inderdaad zinvolle onderdelen vormen van een theorie. Maar er is natuurlijk meer onder de zon. In een sociaal-economisch verschijnsel als het ondernemerschap komt namelijk een veelheid van lijnen samen die elk aparte aandacht verdienen. De ultieme consequentie hiervan is dat etnisch-culturele kenmerken niet het startpunt van de analyse hoeven te zijn. In plaats daarvan zouden we even goed, of misschien zelfs beter, aansluiting kunnen zoeken bij actuele economisch-geografische of economisch-sociologische gezichtspunten op ondernemerschap en bedrijvigheid in het algemeen. Etnisch-culturele factoren worden dan niet al bij voorbaat een op zichzelf staande rol toegekend, maar meer ingebed in een groter geheel, terwijl andere ook aan factoren meer recht wordt gedaan. De wending van het theoretisch perspectief van etnisch-culturele naar meer algemene economische, sociologische of geografische perspectieven maakt het mogelijk voort te bouwen op andere, in aanspalende disciplines vruchtbaar gebleken onderzoekstradities. Bovendien kunnen we het immigrantenondernemerschap direct in een bredere context plaatsten. De consequenties zijn verstrekkend. Deze redenering vormt niet minder dan een pleidooi voor een breuk met de traditie van onderzoek zoals die zich de afgelopen 15 jaar in Nederland heeft ontwikkeld.

Voor het onderzoeken van het immigrantenondernemerschap stellen wij voor aansluiting te zoeken bij een aantal actuele onderzoeksperspectieven. We beginnen bij een benadering die de ondernemer als economische actor centraal stelt, vervolgens stellen we een aantal benaderingen op meso-niveau voor en we besluiten met een internationaal vergelijkende aanpak.

De eerste benadering gaat uit van *de ondernemer als individuele actor*, van het ondernemerschap in Schumpeteriaanse zin. Deze benadering is ontwikkeld door de zogeheten Oostenrijkse School (Kirzner, 1997; zie voor een meer kritische beschouwing Light en Rosenstein, 1995). Centraal in deze benadering is de vraag in hoeverre een ondernemer daadwerkelijk innovatief is en aldus in staat is om het dictaat van de markt in neoklassieke zin te omzeilen. Door innovatie van product, productiemethode, logistiek, distributie of *marketing* kan een ondernemer een – doorgaans kortstondig – monopolie verwerven. Een dergelijke situatie verschafft die ondernemer de mogelijkheid om tijdelijk hogere prijzen en te bedingen en een monopoliewinst te behalen waar andere, niet-innovatieve ondernemers slechts prijsnemer zijn en de beloning navenant lager is. In welke mate vallen nu immigrantenondernemers onder deze 'echte' entrepreneurs? Op welke wijzen weten zij hun monopolies te creëren? In welke mate zijn zij in staat die monopolies overeind te houden en uit te buiten? In hoeverre, om een concreet voorbeeld te noemen, is de eerste Turkse bakker in een wijk een innovatief ondernemer; hoelang weet hij dan zijn monopolie – *if any* – intact te houden en welke andere ondernemers tasten zijn monopolie uiteindelijk aan?

De tweede benadering legt de nadruk op de sociale inbedding van ondernemers, een onderwerp waar de hedendaagse economische sociologie de mond van vol heeft (Portes, 1995; Portes en Sensenbrenner, 1993; Waldinger 1996; Rath 1998a). Het inzicht is gegroeid dat ondernemers niet opereren in een economisch vacuüm, maar dat zij ingebed zijn in allerlei sociale netwerken die zij voor economische doeleinden gebruiken en manipuleren. Men spreekt dan ook van sociaal kapitaal. Zulk sociaal kapitaal is een belangrijke voorwaarde, doch geen garantie voor economisch succes. Elke sociale relatie kent immers eigen beperkingen, terwijl ze materiële en immateriële kosten met zich mee brengt (Flap, Kumcu en Bulder, 1998). Zo kan de inbedding in eigen – desnoods etnische – sociale netwerken sterk zijn, maar de inbedding in economisch relevante netwerken van leveranciers en financiële instellingen juist zwak. Meer systematisch en theoretisch gefundeerd onderzoek naar de omvang, dichtheid en werking van zulke sociale netwerken is voor een goed begrip van de ontwikkeling van het ondernemerschap van immigranten onontbeerlijk. Bij deze benadering past ook onderzoek naar de internationale spreiding van zulke netwerken en de omvang en betekenis van *transnational economies* (vergelijk Strijp, 1997).

De derde benadering is hier nauw aan verwant, maar gaat niet uit van de ondernemers, maar van de onderneming. Het is ontleend aan de algemene bedrijfskunde en stelt de rol van bedrijven in economische netwerken en waardeketens centraal (Porter, 1990; Elfring en Foss, 1997). Economische netwerken kunnen ondernemingen allerlei mogelijkheden bieden – bijvoorbeeld in de vorm van *complementary assets*, dat zijn specifieke vaardigheden die in combinatie tot een min of meer uniek product kunnen leiden –, maar kunnen hen ook vasthouden in gewoonten die innovatie juist belemmeren. Welke plaats nu nemen immigrantenbedrijven in dergelijke netwerken en de waardeketen in? In hoeverre is hun

achtergrond als immigrant wezenlijk voor die plaats? Onder welke omstandigheden werkt dit bevorderend dan wel remmend?

De vierde benadering vestigt de aandacht op de relatie tussen ondernemingen van immigranten en meer algemene transformatieprocessen in geavanceerde (stedelijke) economieën. Het werk van Sassen (1988 en 1991) bijvoorbeeld situeert de economische activiteiten van immigranten in het grotere geheel van de wijzigingen in de economische structuur van steden. Ook voor Nederland is inmiddels een aanzet in deze richting gegeven (Kloosterman, 1996; Kloosterman, Van der Leun en Rath, 1997b; Rath, 1995). Nader onderzoek zal de relatie tussen de opkomst van een hoogwaardige stedelijke diensteneconomie en de activiteiten van immigranten verder moeten exploreren. Langs deze weg kan bovendien meer duidelijkheid worden verkregen ten aanzien van de precieze plaats van (immigranten)ondernemingen in het geheel van economische activiteiten in specifieke economische sectoren (vergelijk Raes, 1998).

De vijfde benadering stelt het politiek-institutionele kader centraal. Hoewel deze benadering vaak wordt toegepast bij het internationale onderzoek naar werkloosheid, heeft ze nog amper weerklank gekregen in het onderzoek naar ondernemerschap. Toch ligt het in de rede dit deel van het onderzoeksterrein te ontginnen. Welke relaties bestaan er tussen het politiek-institutionele kader (met name de aard van de verzorgingsstaat) en het (immigranten)ondernemerschap zowel direct als indirect (via bijvoorbeeld de arbeidsmarkt)? Met deze laatste optiek kan aansluiting worden verkregen bij het door Esping-Andersen geïnitieerde onderzoek naar de effecten van het institutionele kader van de arbeidsmarkt in ruime zin op de aard en omvang van de werkgelegenheid in het postindustriële tijdperk (Kloosterman, 1998). Het institutionele kader omvat ook de wet- en regelgeving ter zake van het economische verkeer en haar toepassing in de praktijk. In hoeverre pakt die wet- en regelgeving gunstig of juist ongunstig uit voor ondernemers die opereren in de meer marginale segmenten van de economie, en in hoeverre voltrekken economische activiteiten zich in de informele sfeer (vergelijk Kloosterman, Van der Leun en Rath, 1997b)?

Al deze meso-benaderingen zijn in beginsel goed te combineren met onze laatste benadering, die van de internationale vergelijking. De renaissance van het ondernemerschap en de rol van immigranten is allesbehalve een louter Nederlandse zaak. Zoals gezegd doet deze ontwikkeling zich ook in andere geavanceerde economieën voor. Tot dusver echter heeft vrijwel geen internationaal vergelijkend onderzoek plaatsgevonden (voor uitzonderingen zie Ward, 1987, en Razin, 1993). Die schaarste heeft vermoedelijk ook te maken met de grote conceptuele complexiteit en de problemen bij het verzamelen van vergelijkbare data (Kloosterman, 1998). Met het opzetten van systematisch internationaal vergelijkend onderzoek, bijvoorbeeld vanuit het institutionele kader, kan evenwel een nieuwe kijk op immigrantenondernemerschap worden ontwikkeld waarbij mogelijk nieuwe verbanden aan het licht komen.

Ondernemerschap omvat veel facetten; de etnisch-culturele achtergrond van de ondernemer is slechts één zo'n facet. Met de hierboven voorgestelde benaderingen kan dit specifieke facet systematisch in verband worden gebracht met andere. Door aan te sluiten bij andere benaderingen ten aanzien van economische activiteiten kan het immigrantenondernemerschap in veel bredere context begrepen worden dan tot dusver veelal gebruikelijk is en kan, uiteindelijk, ook een zinvolle bijdrage aan die andere disciplines worden geleverd •

Literatuur

- Ambonezen in Nederland* (1959). Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minister van Maatschappelijk Werk, d.d. 24 sept. 1957, Nr. U 2598. Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf.
- Amersfoort, J.M.M. van (1974). *Immigratie en Minderheidsvorming. Een Analyse van de Nederlandse Situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Amsterdam in Cijfers. Jaarboek 1990*. Deel 1. (1990). Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S).
- Amsterdam in Cijfers. Jaarboek 1994*. (1994). Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S).
- Atlas & Terp Onderzoeksbureau (1991). *Buitenlandse Restaurants en Allochtone Ondernemers*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- BEA (1994). *De Economische Betekenis van Minderheden voor de Arbeidsmarkt*. Hoofddorp: Bureau voor Economische Argumentatie

- Baetsen, P. en J. Voskamp (1991). *Kopen en Verkopen op Zuid. Een Onderzoek naar de Omgang, Betekenis en Ontwikkeling van het Etnische Ondernemerschap in Rotterdam Oud-Zuid*. Amersfoort: Stichting Werkgroep '2duizend.
- Bakker, E.S.J. en L.J. Tap (Onderzoekers Kollektief Utrecht) (1985). *Islamitische Slagerijen in Nederland*. Verslag van een onderzoek in opdracht van Bedrijfschap Slagersbedrijf. Mededelingenreeks nr. 40. Den Haag: Hoofdbedrijfschap Ambachten.
- Bayraktar, O.S. en H. van der Weide (1996). *Kwestie van Etniciteit. Kansen voor Turkse Ondernemers, Kansen voor Rotterdam Noord*. Rotterdam/Den Haag: Kybele Consultancy.
- BEA (1992). *Illegale Confectie-Ateliers. Een Geïntegreerde Bestrijding*. Opgesteld in Opdracht van Vakraad voor de Confectie-Industrie, Werkgroep bestrijding illegale confectie-ateliers. Hoofddorp: Bureau voor Economische Argumentatie.
- BEA (1994). *De Economische Betekenis van Minderheden voor de Arbeidsmarkt*. Hoofddorp: Bureau voor Economische Argumentatie.
- Becker, H.M. en J.A. de Jong (1987). *Drieëntachtig Rotterdamse Etnische Ondernemers. Problemen en Oplossingen*. Rotterdam: Stichting Buitenlandse Werknemers.
- Berg, H., Th. Wijsenbeek en E. Fischer (red.) (1994). *Venter, Fabriqueur, Fabrikant. Joodse Ondernemers en Ondernemingen in Nederland 1976-1940*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.
- Bloeme, L. en R.C. van Geuns (1987a). 'Loonkonfektie terug in Nederland? Informele bedrijvigheid in ketens', *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 10 (4), pp. 76-98.
- Bloeme, L. en R.C. van Geuns (1987b). *Ongeregeld Ondernemen. Een Onderzoek naar Informele Bedrijvigheid*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Blom, E. en T. Romeijn (1981). 'De kracht van traditie. Hoe Chinezen succesvol opereren in het restaurantwezen', *Sociologische Gids*, 28/3, mei/juni, pp. 228-238.
- Boissevain, J. (1992). 'Les entreprises ethniques aux Pays-Bas', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, (Themanummer 'Entrepreneur entre Deux Mondes' geredigeerd door S. Body-Gentrot en E. Ma Mung), 8 (1), pp. 97-106.
- Boissevain, J., A. Choenni en H. Grotenbreg (1984). *Een Kleine Baas is Altijd Beter dan een Grote Knecht. Surinaamse Kleine Zelfstandige Ondernemers in Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Boissevain, J. en H. Grotenbreg (1986). 'Ondernemerschap en de wet. Surinaamse zelfstandigen in Amsterdam', *Migrantenstudies*, 2 (1), pp. 2-24.
- Boissevain, J. en H. Grotenbreg (1987). 'Ethnic enterprise in the Netherlands. The Surinamese of Amsterdam', pp. 105-130 in R. Goffee en R. Scase (eds.), *Entrepreneurship in Europe. The Social Processes*. London: Croom Helm.
- Boissevain, J. en H. Grotenbreg (1988). 'Culture, structure and ethnic enterprise. The Surinamese of Amsterdam', pp. 221-249 in M. Cross en H. Entzinger (eds.), *Lost Illusions. Caribbean Minorities in Britain and the Netherlands*. London: Routledge.
- Bonacich, E. (1973). 'A theory of middleman minorities', *American Sociological Review*, 38 (5), October, pp. 583-594.
- Bovenkerk, F. (1982a). 'Op eigen kracht omhoog. Etnisch ondernemerschap en de oogkleppen van het minderhedencircuit', *Intermediair*, 18 (8), 26 februari, pp. 1-11.
- Bovenkerk, F. (1982b). 'Shylock of Horatio Alger. Beschouwingen over de theorie der handelsminderheden', in *Neveh Ya'akor. Jubilee Volume presented to Jaap Meijer*. Assen: Van Gorcum.
- Bovenkerk, F. (1983). 'De sociologie van de etnische onderneming', *Sociologische Gids*, (Themanummer 'Het midden- en kleinbedrijf' geredigeerd door A.L. Mok), 30 (3-4), pp. 264-275.
- Bovenkerk, F., A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink (1983). *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Bovenkerk, F. en C. Fijnaut (1996). Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Over allochtone en buitenlandse criminele groepen. *Inzake Opsporing. Enquêtecommissie opsporingsmethoden. Bijlage VIII, Deel I, Onderzoeksgroep Fijnaut. Autochtone, allochtone en buitenlandse criminele groepen*. Enquête Opsporingsmethoden. TK 1995-1996, 24 072, nr. 17.
- Bovenkerk, F. en L. Ruland (1984). 'De schoorsteenvegers', *Intermediair*, 20 (51), 21 december, pp. 23-39.
- Bovenkerk, F. en L. Ruland (1992). 'Artisan entrepreneurs. Two centuries of Italian immigration to the Netherlands', *International Migration Review*, 26/3, Fall, pp. 927-939.
- Burgers, J., G. Engbersen, R. Kloosterman en E. Snel (red.) (1996). *In de Marges van de Stad*. Research papers nr. 8. Utrecht: Onderzoekschool Arbeid, Welzijn en Sociaal-Economisch Bestuur.
- CBS (1996). *Allochtonen in Nederland 1996*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Choenni, A. (1993). *De Allochtone Ondernemers van Amsterdam. Een Sociaal-Geografische Inventarisatie*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Economische Zaken.
- Choenni, A. (1997). *Veelsoortig Assortiment. Allochtoon Ondernemerschap in Amsterdam als Incorporatietraject 1965-1995*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Cortie, C., M.J. Dijst, R. van Engelsdorp Gastelaars, R. van Kempen en W.P.R. van der Steen (1986). 'Marokkaanse, Surinaamse en Turkse ondernemers in Amsterdam', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift*, 20 (2), pp. 169-182.
- Dijk, S., R. van Geuns en H. Noordermeer (1993). *Allochtonen Ondernemers en het Bijstandsbesluit Zelfstandigen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- Dijst, M.J., M. Hessels, R. van Kempen, A.C. Looman, H.F.J. Nouwens en W.P.R. van der Steen (1984). *Onder de Markt. Een Onderzoek naar Marokkaanse, Surinaamse en Turkse Ondernemers in de Oude Pijp*. Publikatie no. 16. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie.
- Elfring, T en N. Foss (1997). *Renewing Capabilities Through Internal Venturing and Spin-offs*. Copenhagen: Copenhagen Business School.
- Flap, H., A. Kumcu en B. Bulder (1998). 'The social capital of ethnic entrepreneurs and their business success', in J. Rath (ed.) *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- van Geuns, R. (1992). 'An aspect of informalisation of women's work in a high-tech age. Turkish sweatshops in the Netherlands', pp. 125-137 in S. Mitter (ed.), *Computer-Aided Manufacturing and Women's Employment. The Clothing Industry in Four EC Countries*. London/Berlin: Springer Verlag.
- Gowricharn, R.S. (1985). *Etnisch Ondernemerschap. Werkgelegenheid en Economische Politiek*. Discussienota Arbeidsproblematiek. Rotterdam: Stichting KROSBE.
- van Heek, F. (1936). *Chineesche Immigranten in Nederland*. Amsterdam: J. Emmering's Uitgevers Mij.
- Hulshof, M.H. en J.W.M. Mevissen (1985). *Starters onder de Starters. Onderzoek naar de ondersteuning van allochtone starters, nu en in de toekomst. Eindrapport*. Regioplan-publikatienr. 187. Amsterdam: Regioplan.
- Jeleniewski, M. (1984). *Etnisch Ondernemerschap en de Stadsvernieuwing*. Planologisch Memorandum 1984-3. Delft: Technische Hogeschool Delft, Vakgroep Civiele Planologie.
- Jeleniewski, M. (1987). *Waar Vestigt zich de Etnische Ondernemer?* Den Haag: Seinpost, Centrum voor Stedelijke Processen.
- Jong, J.A. de (1988). *Kredietverschaffing aan Rotterdamse Etnische Ondernemers*. Tweedelijnspublicatie III. Rotterdam: Stichting Buitenlandse Werknemers Rijnmond.
- Kehla, J., G. Engbersen en E. Snel, 'Pier 90'. *Een Onderzoek naar Informaliteit op de Markt*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/ VUGA.
- Kirzner, I.M. (1997), 'Entrepreneurial discovery and the competitive market process. An Austrian approach', *Journal of Economic Literature*, 35, pp. 60-85.
- Kloosterman, R. (1996). 'Mixed experiences. Post industrial transition and ethnic minorities on the Amsterdam labour market', *New Community*, (Special issue 'Globalisation and Ethnic Divisions in European Cities'), 22 (4), October, pp. 637-654.
- Kloosterman, R.C. (1998), 'Immigrant entrepreneurship and the institutional context. A theoretical exploration', in J. Rath (ed.) *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Kloosterman, R.C., J.P. van der Leun en J. Rath (1997a). *De Economische Potenties van het Immigrantenondernemerschap in Amsterdam*. Een Inventariserende en Explorerende Studie in het Kader van Ethnic Minorities Participation (or) Involvement in Urban Market-Economy (EMPORIUM). Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Economische Zaken/Research; Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES).
- Kloosterman, R., J. van der Leun en J. Rath (1997b). *Over Grenzen. Immigranten en de Informele Economie*. Een inventariserende studie in opdracht van de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid (TWCM). Voorstudie 10. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kloosterman, R., J. van der Leun en J. Rath (1998). 'Across the border. Economic opportunities, social capital and informal businesses activities of immigrants', *Journal of Ethnic and Migration Studies*. (Verschijnt binnenkort).
- Kloosterman, R. en J. Rath (1996). 'Gangsta's paradise in Holland?', *Migrantenstudies*, (Themanummer 'Concentratie en segregatie' onder redactie van M. van Niekerk en J. Rath), 12/2, pp. 94-100.
- Knotter, A. (1995). 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw. Groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', *Historisch Tijdschrift Holland*, 27 (4-5), oktober, pp. 219-235.
- Kraak, J.H. et al. (1957). *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf* (1984), 38 (1-2), januari/april, pp. 1-34.
- Light, I. (1972). *Ethnic Enterprise in America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Light, I. en C. Rosenstein (1995). *Race, Ethnicity, and Entrepreneurship in Urban America*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lof, E. (1997). 'Etnische elite. Allochtonen voorzien in toekomstige arbeidsbehoefte', *Management Team*, 19 (5), pp. 33-41.
- Merens, A. (1996). 'De integratie van Italianen en Chinezen in Nederland in de twintigste eeuw. Een vergelijking', pp. 135-149 in M. 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van Migranten door de Eeuwen Heen*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.
- van der Meulen, A. en W. Heilbron (1995). 'The rise and drives of Surinamese and Turkish entrepreneurs of Both Sexes in an Amsterdam Neighbourhood. The Case of Mustafa', *Journal of Social Sciences*, 2 (1), pp. 63-78.

- Miellet, R.L. (1987). 'Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse detailhandel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100, pp. 374-393.
- OECD (1995). *Labour Force Statistics 1973-1993*. Paris: OECD.
- Penninx, R. (1979). 'Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid. Schets van de sociale positie in Nederland van Molukkers, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mediterrane werknemers en een inventarisatie van het Nederlandse overheidsbeleid. Voorstudie', p. 1-174 in WRR, *Etnische minderheden*. Rapporten aan de Regering 17. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Pieke, F. (1987). 'De restaurants', pp. 67-76 in G. Benton en H. Vermeulen (red.), *De Chinezen*. Migranten in de Nederlandse Samenleving nr. 4. Muiderberg: Coutinho.
- Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Portes, A. (ed.) (1995). *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A., en J. Sensenbrenner (1993). 'Embeddedness and immigration. Notes on the social determinants of economic action,' *American Journal of Sociology*, 98 (6), pp. 1320-1350.
- van Putten, M. en N. Lucas (1985). *Made in Heaven. Vrouwen en de Veranderende Internationale Arbeidsverdeling*. Amsterdam: Evert Vermeer Stichting.
- Raes, S. (1998). 'Regionalization in a globalizing world. The emergence of clothing sweatshops in the European Union', in J. Rath (ed.) *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Rath, J. (1991). *Minorisering: De Sociale Constructie van 'Etnische Minderheden'*. Amsterdam: Sua.
- Rath, J. (1995). 'Beunhazen van buiten. De informele economie als bastaardsfeer van sociale integratie', pp. 74-109 in G. Engbersen en R. Gabriëls (red.), *Sferen van Integratie. Naar een Gedifferentieerd Allochtonenbeleid*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Rath, J. (1998a). 'Een etnische stoelendans in Mokum? Immigranten en hun nakomelingen in de Amsterdamse economie', Congresbundel Vijftig Jaar Sociale Wetenschappen. Amsterdam: Het Spinhuis. (verschijnt binnenkort).
- Rath, J. (ed.) (1998b). *Immigrant Businesses on the Urban Economic Fringe. A Case for Interdisciplinary Analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer (1996). *Nederland en Zijn Islam. Een Ontzuilende Samenleving Reageert op het Ontstaan van een Geloofsgemeenschap*. MES-Reeks 5. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Razin, E. (1993). 'Immigrant entrepreneurs in Israel, Canada, and California', pp. 97-124 in I. Light en P. Bhachu (eds), *Immigration and Entrepreneurship, Culture, Capital, and Ethnic Networks*. New Brunswick/London: Transaction Publishers
- Rekers, A.M. (1993). 'A tale of two cities. A comparison of Turkish enterprises in Amsterdam and Rotterdam', pp. 45-66 in Crommentuyn-Ondaatje, D. (ed.), *Nethur School Proceedings 1992*. Utrecht: Nethur.
- Rijkschroeff, B. *Migrantenstudies*.
- Sassen, S. (1988). *The Mobility of Labour and Capital. A Study in International Investment and Labor Flow*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Sassen, S. (1991). *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schrover, M. (1996). 'Omlopers in Keulse potten en pottentrienen uit het Westerwald', pp. 101-120 in M. 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van Migranten door de Eeuwen Heen*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.
- SCP (1996). *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Setzpfand, R.H., W.M.C. Engels en P.F.A.M. Linssen (1993). *Inventarisatie van Allochtone Ondernemers in Nederland*. Deelrapport III bij het onderzoek 'Onbekend maakt onbenut. Onderzoek naar de effecten van het beleid inzake het ondernemerschap van allochtonen'. Utrecht: Coopers & Lybrand Management Consultant.
- Smit, M. (1994). *Illegale Confectie-Ateliers in Nederland en België. Een Actualisering*. In opdracht van Socrates, ten behoeve van het seminar 'De confectiesector, zijn toekomst, zijn uitdagingen', Brussel 24-25 oktober. Amsterdam: Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO).
- Smit, M. en L. Jongejans (1989). *C&A, de Stille Gigant. Van Kleding Multinational tot Thuiswerkster*. 2e gewijzigde druk. Amsterdam: Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO).
- SMO (1972). *Gastarbeid in Nederland*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Stichting Opstand (1993). *De Zwarte Draad*. Amsterdam: Stichting Opstand.
- Striijp, R. (1997). "'De mensen hier maken je gek". Marokkaanse migranten en hun bindingen met Marokko', *Migrantenstudies*, 13 (3), pp. 148-166.
- Swinkels, K. (1991). *Beleid ten aanzien van allochtone bakkers*. Den Haag: Nederlandse Bakkerij Stichting.
- Tap, L.J. (1993). *Het Turkse Bedrijfsleven in Amsterdam*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Tesser, P.T.M., F.A. van Dugteren en A. Merens (1996). *Rapportage Minderheden 1996. Bevolking, Arbeid, Onderwijs, Huisvesting*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- van den Tillaart, H. (1993). 'Zelfstandig ondernemerschap van etnische groepen', pp. 160-184 in R. Gowricharn (red.), *Binnen de Grenzen. Immigratie, Etniciteit en Integratie in Nederland*. Utrecht: De Tijdstroom.

- van den Tillaart, H.J.M. en T.J.M. Reubsat (1988). *Etnische Ondernemers in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Tinnemans, W. (1989). 'Doorzetters. Immigranten in hogere functies', *Intermediair*, 25 (7), 17 februari, pp. 39-49.
- Vellinga, M.L. en W.G. Wolters (1973). 'De Chinezen', pp. 219-233 in H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Molukkers, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving*. Tweede herziene druk (1971). Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Veraart, J. (1987). 'Turkse koffiehuisen in Nederland', *Migrantenstudies*, 3 (3), pp. 15-27.
- Veraart, J. (1996). *In Vaders Voetspoor. Jonge Turken op de Arbeidsmarkt*. Amsterdam: Thesis.
- Vermeulen, H. (1991). 'Handelsminderheden. een inleiding', *Focaal*, (Themanummer 'Handelsminderheden'), 15, pp. 7-28.
- Vermeulen, H., M. van Attekum, F. Lindo en T. Pennings (1985). *De Grieken*. Migranten in de Nederlandse Samenleving nr. 3. Muiderberg: Coutinho.
- Verwey-Jonker, H. (red.) (1973). *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Molukkers, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving*. Tweede herziene druk (1971). Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Waldinger, R. (1996). *Still the Promised City; African-Americans and New Immigrants in Post-industrial New York*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press.
- Waldinger, R., R. Aldrich, R. Ward & Associates (1990). *Ethnic Entrepreneurs. Immigrant Business in Industrial Societies*. Newbury Park: Sage.
- Ward, R. (1987). 'Ethnic enterprises in Britain and Europe', in R. Goffee en R. Scase (eds), *Entrepreneurship in Europe*. London: Croom Helm
- Wubben, H.J.J. (1986). "*Chineez en Ander Aziatisch Ongedierte*". *Lotgevallen van Chinese Immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Zeldenrust, I. en J. van Eijk (1992). *Op Zoek naar Schone Kleren. Strategieën voor het Verbeteren van de Arbeidssituatie in de Confectie-Industrie*. Amsterdam: Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO).

Noten

-
- ¹ Dr. Jan Rath is cultureel antropoloog en thans verbonden als senior onderzoeker en project coördinator op het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam. Dr. Robert Kloosterman is verbonden aan het OTB Onderzoeksinstituut van de Technische universiteit Delft. Zij zijn oprichters van het *International Network of Researchers of Immigrant Entrepreneurship* dat internationaal vergelijkend onderzoek beoogt.
- ² Mededeling van IOT aan een der auteurs (november 1994).
- ³ Uit deze doelgroepen zijn volgens het BEA naar schatting 16.000 ondernemers. Overigens telden Baetsen en Voskamp (1991, p. 49) in hun enquête in Rotterdam een aanmerkelijk kleiner aantal werknemers: in totaal 126 arbeidsplaatsen op 56 immigrantenondernemingen.
- ⁴ Het enige dat we hebben kunnen vinden, is een korte passage over eethuisjes en restaurants de bijdrage over Chinezen van Vellinga en Wolters in de bundel *Allochtonen in Nederland* (1973: 223-224)